

Office of the Deputy Prime Minister

PO Box 3246, Avarua, Rarotonga, Cook Islands - Telephone: (682) 24-875

Kia Orana tatou katoatoa,

Te rauka nei iaku i te akameitaki i te katoatoa tei tauturu i te angaanga akapapa'anga no runga i te Tuanga Moni Tauturu ta te Kavamani i akano'o, pera katoa kia kotou tei atoro mai i te au opati no te kimi tauturu no ta kotou pitiniti e te aronga angaanga, e pera katoa kia kotou tatakaitai.

Kua kitea ia tetai turanga meitaki no teia tuanga tauturu I teia nga ra I topa, na roto i te maata o te au patianganga tauturu tei tae mai kia matou, no roto tikai i te turanga o te moni tauturu i te pitiniti i te tutaki anga i ta ratou aronga angaanga, e te mataora matou i te akakite atu e, ta matou akara'anga ka rauka te tutaki atu i teia moni tauturu i te tuatau tei akanoo ia. I roto katoa i teia tuatau, te rauka nei iaku i te akakite atu e kua pati mai mei tetai \$1 mirioni moni tero tei rauka I te tuanga o te RMD i roto I te marama Mati.

Kua kite tatou I teia nga tuatau I topa ake nei, kua tuatua atu ana matou no runga I te Akapapa'anga Tuanga Moni Tauturu (Economic Response Package), e kua kite au e te ma'ata nei ia kotou te akarakara nei I teia tuanga I roto I to kotou au ngutuare e pera katoa I runga I te pia putuputu'anga.

Kua kite katoa atu matou e, e ma'ata kotou tei mataora te ngakau no runga I ta te Kavamani e rave nei, e kua aka'ari mai I to kotou au manako turuturu.

Kua marama katoa matou e, te vai nei rai tetai papaki ia kotou te kimi marama nei rai, me kare ara te noo taitaia nei no runga I ta te Kavamani I akano'o. I teia tuatau, ka inangaro au I te akamarama atu I tetai au angaanga ta matou i rave.

Kua kite tatou I te viviki o te toa'anga o teia maki ki teia nei ao, e viviki katoa o tana kino I akatupu I runga I te tuanga kimi puapinga o te au Basileia tatakaitai. Inara, kua tauta matou e kua rauka viviki mai te akano'o no'oanga no teia Parani Moni Tauturu kia rauka te tuku atu I tetai tauturu I to tatou iti tangata.

Ko teia Parani Moni Tauturu kua akako'u ia mai te au manako o tetai au tuanga tuketuke I roto I to tatou Basileia, mei te tuanga o te Kavamani, te tuanga kimi puapinga, te au pitiniti, te tuanga o te pae teretere e te tari kako, te au toa, e pera katoa te au Pangika. Te rauka nei iaku I te akameitaki atu I teia au tu'anga no ta kotou tauturu I te akapapa'anga I teia Parani.

No atu e ko te tu'anga mua ua teia, o teia Parani Tuanga Moni Tauturu, kua akamata atu te tuanga o te MFEM I akarakara atu I te au tuatau ki mua, e ka akape'ea ratou I te akamatutu'anga I teia na roto I te akara'anga ea'a te au mea te ka tupu, e ka akape'ea tatou I te akameitaki'anga I te reira.

E ma'ata u'atu oki te au mea papu kore I teia e tupu nei. Kare I papu ia tatou:

- Ea'a te roa I te tuatau o teia maki
- Ea'a te roa I te tuatau I mua ake ka kitea ia mai ei tetai rapakau

- Ea'a te roa I te tuatau e meitaki aka'ou ei te tuanga puapinga o te au Basileia tatakитай
- E pera katoa, ea'a te roa I te tuatau e meitaki aka'u ei te tuanga o te pae turoto

Ko te tetai tamanako'anga ka pou rai te 6 ki te 9 marama I mua ake ka kite ei tatou I tetai turanga meitaki. Inara ra, ka roto te au Basileia mei a Nutireni e te au enua I va'o mai ei akara'anga I te au mea ta tatou ka rauka I te rave. I te tuatau ka akatu'era atu nei teia au Basileia I to ratou kena, ko te tuatau teia e rauka ei ia tatou te akara I to tatou uao'orai kena. Ko teia au taka'inga ka roto te reira ei akamatutu I te tuanga kimi puapinga o te Basileia, inara ra ka roto katoa te reira ei takinokino I te tuanga ora'anga meitaki I roto nei ite Kuki Airani. No reira ka ano'ano'ia tatou kia akara matatio I te au taka'inga ta tatou ka apai.

I te au tuatau e aere nei ki mua, ia tatou e akarakara nei I te Parani Tuanga Moni Tauturu ka inangaro matou I te kite atu I te au manako e te ravenga tauturu ta kotou e manako nei.

I te akamata'anga oki o teia Parani Tuanga Moni Tauturu kua tu poto roa te tuatau no te atoro atu I te au putuputu'anga katoatoa. Inara, I teia tuatau te irinaki nei matou e ka rava te tuatau no te no te kimi atu I to kotou manako, na roto I te akara'anga I te puapinga o te tuanga mua o teia Parani, e pera katoa I te kimi atu I to kotou manako e'aa ta kotou I kite no te reira.

Kua irinaki matou e, ko te au tuku'anga te ka tuku ia, ka roto te reira ei puapinga ko tatou katoatoa, no reira ka atoro atu matou I te Are Ariki, te Pa Enea e te tetai au putuputu'anga tukeke I te u'iu'i atu I to kotou manako.

Pera katoa oki, kua marama tatou e, ko teia e tupu nei kare te reira I te Kuki Airani anake ua nei, mari ra I te au Basileia katoatoa. No reira, kua kimi atu te MFEM I tetai au tangata marama, ko tetai pae e au Kuki Airani, no te tu'anga kimi puapinga no Nutireni, Paratane e Autireria no te tauturu ia ratou I te akara matatio anga I te au ravenga meitaki te ka roto ei akamatutu I ta tatou parani.

Ko teia au tangata, ko ta ratou angaanga mari ra ko te akamarama'anga I te au mea e tupu nei ki teia nei ao e pera te tauturu ia tatou no runga I ta tatou parani anga.

I teia nga ra I topa, kua tuatua atu ana au no runga I ta te Kavamani ka rauka I te tauturu mei teia tuatau e tae atu ki te 6 marama. Kua u'i mai tetai ia kotou, ka akape'ea I reira tatou I muri ake I teia 6 marama?

Te inangaro nei au I te akakite atu kia kotou, e ko te 6 marama taku I ta'iku atu, no runga te reira I te turanga me kare roa a te Kavamani moni e rauka mai ana.

Inara, mei ta tatou e kite nei, kare te au pitiniti e au ngai kimi puapinga I tapiri katoatoa ia. E tika e, e maata te au pitiniti tei topiri, inara ra te tu'era nei rai tetai pae. Te aere katoa nei tetai au angaanga mama'ata a te Kavamani e te tua'anga kimi puapinga.

Kua marama ua oki tatou e, ko te ma'ata anga I te au pitiniti tei roto te reira I te tuanga turoto, inara mei tetai 35 patene o te au pitiniti kare ratou I raro ake I te tuanga turoto. Na roto I teia, ka rauka I te Kavamani I te ko'i I te moni tero mei teia au pitiniti ei tauturu I te Basileia I muri ake I te 6 marama. Kua akari'ia mai na roto I te Akapapa'anga Moni Meangiti, e ka rauka I te Basileia te angaanga atu e tae atu ki te mataiti 2021, mate kore e tara'u moni akakaio'u.

Inara kia akamatutu I to tatou turanga I teia tuatau, te akara nei te Kavamani I te tipu atu I tetai au tuanga o te moni ta'anga'anga I roto I te tetai au tuanga. Ka anoano'ia te Kavamani kia angaanga meitaki ma te akara matati'o I ta ratou akapo'u'anga moni.

Ko te a'ite'anga, penei ka inangaro ia tetai au tangata angaanga Kavamani kia roto I te tauturu I tetai au ngai tukau'i mei vao ake I ta ratou ngai angaanga tinamou. Penei, ka inangaro ia ta ratou tauturu ki te

tuanga o Te Marae Ora, me kare I roto I te au Puna. Ka riro te tuanga o te Public Service Commission e akara atu I te au ravenga angaanga tau no te tuatau I muri ake I te COVID-19.

I teia nei, ka inangaro au ite tuatua atu no runga I tetai au manako e uriuri ia nei I roto i tetai au putuputu'anga. Kua kitea ia mai tetai au manako e kia tipu ia te numero aronga angaanga a te Kavamani e pera kia akameangiti ia ta ratou moni tutaki.

Te rauka nei iaku te akapapu atu e kare o te Kavamani manako no te tipu atu I te moni me kare te numero tangata angaanga a te Kavamani.

Me oki tatou me akara meitaki I te tumu I tipu ia ei te numero o te aronga angaanga Kavamani I te mataiti 96 ka marama tatou I reira e, ko tupu nei I teia tuatau, kare e rauka I te aka'a'ite'ite I te turanga o te reira tuatau ki teia.

Mei taku I akamarama atu ana, te turu nei te Kavamani I akaiti anga I teia manamanata na roto I te vaerua tauturu kare e na roto I te akaiti anga I te tuanga tauturu.

Kua kite oki tatou e, ko te Kavamani tetai tuanga puapinga I roto ite Basileia. Me ka akameangiti tatou I te akapo'u'anga moni a te Kavamani, ka riro te reira ei akameangiti katoa I te tuanga kimi puapinga o te Basileia. Kare teia I te tuatau no te akaiti anga I te moni tauturu, e te kite nei tatou e kare e turoto e aere mai ana ki to tatou Ipukarea, e pera te ngere nei tetai au tangata I te angaanga.

Ko te ta manako anga e kia tipu te Kavamani I te moni e te numero o te aronga angaanga Kavamani, ka rauka te reira I te aka'aite atu mei a tatou kia tipu I to tatou ora.

Ko te numero tangata angaanga a te Kavamani tei raro u'ake te reira I te 2000, a'ite atu te reira mei tetai 25 patene o te katoa anga o te tangata I te Kuki Airani nei.

E ma'ata u'atu rai te au ngutuare I te Kuki Airani nei e irinaki ana I runga I tetai tangata angaanga Kavamani I roto I te ngutuare no to ratou ora'anga. Me kare ake teia tuanga moni I roto I te ngutuare, ka riro te reira ei takinokino I te oraanga o te ngutuare tangata e pera katoa ka meangiti mai te moni te ka oki atu ki roto I te au pitiniti kimi puapinga. Kua marama oki tatou, e ko te ma'ata anga I to tatou au ngutuare, pera tikai I te Pa Enea, e okotai rai tangata angaanga moni I roto I te ngutuare.

No reira I teia tuatau, e mea puapinga kia akamatutu e te akamaro'iro'I tatou I te aronga angaanga Kavamani kia tiaki meitaki I te au tuanga puapinga o te Basileia mei te tuanga rapakau maki, te au akava, te tuanga o te akono I te iti tangata, tuanga tanutanu, tuanga o te angaanga mama'ata e pera katoa te tuanga parani.

Ko te maata anga o te au tangata e angaanga nei I roto I teia au tuanga, te angaanga pakari nei ratou I roto I teia tuatau. Ka maata atu ta tatou irinaki'anga ki runga ia ratou me tae mai teia maki ki to tatou Basileia. Ko te maata anga o te au tangata e angaanga nei I te tauturu I te au Puna e aronga angaanga Kavamani teia.

No reira, e patiangia teia kia turuturu tatou I teia au tangata e angaanga pakari nei no te paruru e te akameitaki I to tatou turanga, pera katoa I te tiaki I to ratou ngutuare tangata.

Kia akaoti I taku tuatua no runga I teia manako, I te mataiti 2018 kua akara matati'o iatu te turanga angaanga I roto I te Basileia e kua kite ia mai e, e maata uatu rai te tuke I te moni e tutaki ia nei te aronga angaanga Kavamani e te aronga angaanga I roto I te tuanga kimi puapinga. Ko te tuanga moni ta te aronga angaanga Kavamani e koi ana tei raro ake te reira I te apa o te moni te tutaki ia ana ki te aronga angaanga I roto I te tuanga kimi puapinga.

Kua kite katoa ia mai e, e mea ngata uatu rai I te Kavamani I te akaki I te au ngai angaanga I roto I te au Tipatimani.

No reira e taku au taeake, kare te aronga angaanga a te Kavamani e ko'i ana I tetai moni maata u'atu. Mei te au neti e te au puapii, me tipu tatou I ta ratou moni ko'ai reira te ka noo I te tiaki ia tatou e te apii I tatou tamariki?

I roto I te akapapa'anga moni o te mataiti 2019/20 kua tamanako te Kavamani I te akara atu I te akakake I te moni a te aronga angaanga Kavamani. Ko teia parani anga, kua akano'o katoa ia te reira no te akapapa'anga moni o te mataiti au mataiti 2020 e te 2021. Inara, no te tu tukauvi I teia tuatau, kua akatika te Kavamani kia tuku ia atu teia tamanako anga no te tuatau I mua.

Ko te moni te tamanako ia no teia, ka ta'anga'anga iatu te reira no te tauturu I te Basileia I teia tuatau.

Mei taku rai I tuatua atu ana, te angaanga pakari nei matou I te akara atu I te rua o te tuanga Parani Moni Tauturu, na roto I te akara'anga I tetai au ravenga kia rauka mai tetai moni no te tauturu I teia parani.

No'atu oki e kare tatou I te mema no tetai au putuputu'anga maata mei te World Bank e te IMF, inara e rauka ana ia tatou tetai tika'anga kia piri atu ki roto I ta ratou u'ipaanga. Kua rauka katoa ia matou te uriuri atu I tetai au manako kimi tauturu ki te Pangika ADB, e ka ta'uta uatu rai matou I te kimi tauturu mei reira, penei na roto I te tara'u anga moni e kare te moni tauturu.

Kua riro te puapinga o te Basileia I te nga mataiti I topa ei akamatutu I to tatou turanga kia rauka ia tatou te tara'u moni e pera katoa te tutaki anga I teia. I teia tuatau, ko the Kuki Airani tetai Basileia e meangiti ta'ana moni tara'u mei te au Basileia I vao mai.

Kua kite katoa oki tatou I to tatou piri'anga mou kia Nutireni. Kua tuku mai a Nutireni I te tauturu kia rauka ia tatou the paruru I to tatou Basileia mei teia maki, pera katoa te tauturu I ta tatou Parani Moni Tauturu. Kua irinaki matou e ka aere u'atu rai te tauturu a Nutireni I te tuatau ki mua.

Mei taku I akakite atu, ka tuke te au ravenga ta te Kavamani ka akanoo no runga I te aronga angaanga e pera katoa ka akara atu te Kavamani no tetai au ravenga I te angaanga kapiti atu ki te tua kimi puapinga. Ka anoano matou kia maata te tangata ka noo ki runga, me kare ka rauka te ngai angaanga moni.

Te rauka katoa nei i aku I te akameitaki atu I te au putuputu'anga e te tangata tatakita ko kotou te tauturu nei I te au tangata tei tukauvi. Mei toku taeake kia George Maggie, tei riro I te tauturu I te kimi I tetai ngai tanutanu no to tatou au taeake mei vao mai I te Basileia.

Kua kite katoa au I tetai au pu ngutuare tei tipu me kare ara takore I te moni tutaki no te ngutuare ki te au tangata tei rokoia e te manamanata.

Ko kotou tei tu I teia vaerua tauturu, te akameitaki nei au ia kotou. Me te manakonako ara koe no te tauturu, te oronga atu nei au I te reo akamaro'iro'i kia koe kia oronga I te tauturu ki to tatou iti tangata.

Te pera katoa nei rai oki tetai au tuanga mei te CIIC ko ratou tei oronga I te tauturu ki tetai au tangata tei ngere I te ngai angaanga na roto I te takore anga I ta ratou tutaki'anga ngutuare no tetai tuatau poto.

Me ka rauka iakoe te tauturu, tauturu ia.

Ei akaoti atu I taku karere, te akamaro'iro'i atu nei au kia kotou tei inangaro tauturu kia tuku atu I ta kotou au peapa patianga kia rauka viviki mai tetai tauturu kia kotou.

Ei ta openga, tuku mai I to kotou au manako tauturu no runga I ta matou e rave ei I te akamatutu I to tatou Basileia I teia tuatau kia tere tatou ki mua. Kia Matutu, Kia Toa.

Na te Atua e tauturu mai.